

Петро Кравченко

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ КУЛЬТУРИ

У повсякденному житті люди рідко замислюються над змістом слів, які вони використовують для позначення тих чи інших явищ, хоча слова ці від частого вжитку здаються цілком ясними. Але варто лише спробувати пояснити зміст якогось слова, то з'ясується, майже завжди, що цей зміст не має конкретного певного визначення, а змінюється в залежності від ситуації, від історичного часу, контексту, в якому воно вживається. Як справедливо зазначає Уільям Ма Ніл у своїй фундаментальній праці «Сходження Заходу: Історія людського суспільства» — «Історики розглядають предмет свого дослідження через призму змінюючогося теперішнього, тому минуле в їх працях також постійно змінює свої обрії» [12, с.13]. Наприклад, коли людина каже, що вона любить якогось письменника, любить своїх батьків, або любить борщ із сметаною, то слово любить тут присутнє в усіх висловлюваннях, але його зміст суттєво відрізняється в різних ситуаціях. Так само «плаває» зміст більшості понять, які характеризують людський дух. Це стосується і категорій історія та культура, які вживається у найрізноманітніших значеннях [4, 10]. Враховуючи ці функції змісту, спробуємо, все ж таки, визначити найбільш загальне поняття культури в історичному контексті. Для цього спочатку потрібно відтворити первинний зміст і походження цього слова, в його історичній ретроспективі.

Термін культура вперше з'являється за часів Римської імперії і означає спосіб вирощування рослин. До речі, цей зміст, в якійсь мірі, зберігся і до сьогодні.

Ми, наприклад, говорячи про рослинний світ виділяємо в ньому сільськогосподарські культури і дикі рослини. Але з часом зміст терміну культура значно розширився і став пояснювати якість людського культурного буття на відміну від буття природного (дикого). Відповідно цьому починають виділяти народи культурні і некультурні. Така первинна класифікація народів, як бачимо, ґрунтується на виділенні нового землеробського типу сільськогосподарської діяльності. Ніякого іншого оціночного змісту у понятті культура спочатку не було. Варварськими народами вважалися ті, котрі не займалися землеробством, а здобували собі засоби до існування якимось інакше, наприклад — скотарством, мисливством, чи грабівницькими війнами. Саме таке протиставлення свого (культурного) народу і ворожого (варварського) оточення призвело до того, що пізніше слово культура почало вживатися як синонім приналежності до своєї спільноти [7]. У свідомості громадян Римської імперії культурною була лише та невелика частина світу, територія, на якій мешкали повноправні громадяни. Вся інша вважалась напівкультурними провінціями в яких мешкали другорядні (неповноправні) громадяни, або взагалі некультурною (варварською) землею, котру належало підкорювати. При такому розумінні межі культури співпадали з межами державності. Для римлянина не існувало ніякої іншої культури окрім Римської.

Середньовічна Європа стала спадкоємницею Римської імперії. Варварські племена вестготів, вандалів, германців, бритів завоювавши Західну частину території імперії, засвоїли також характер господарювання римлян. Але була втрачена державна єдність, спільність мови, релігії, політичного правління.

Отже не існувало єдності цих народів, хоча сама технологія землеробства, тобто культура у своєму первісному значенні залишалася спільна. Однак тепер самоототожнення народу не могло відбуватися на підставі лише спільності форми господарства, словом культура стає суто технічним терміном позначаючим вміння і навички у певній діяльності. Цей зміст слова

культура теж зберігся до наших часів. Ми, наприклад, говоримо про культуру виробництва, побуту, обслуговування тощо.

Хоча слід зауважити, що в Середньовічній Європі сам термін «культура» майже не використовувався як і взагалі латинська мова. Винятком були університети, в яких латинь, так звана вулична, зберігалася і фактично була університетською мовою науки майже до XVIII століття. Самоідентифікація народів середньовічної Європи, їх самоусвідомлення відбувалося відтепер у релігійних формах. У залежності від того, до якої релігійної конфесії належала людина, вона відносила себе до певної соціальної спільноти, дотримувалася певних норм культури поведінки. Саме від Середньовіччя походить така точка зору, що основу культури складає релігія. Таке розуміння культури інколи можна зустріти і зараз, коли помилково ототожнюється зростання релігійності із піднесенням культури [5].

Новий зміст терміну культура складається у період Ренесансу. Саме тоді була вироблена так звана — класична модель культури — для якої характерним є надзвичайне піднесення ролі людини-творця(насамперед-митця), ставлячи його поруч з Богом. Відтепер людина усвідомлює себе не як творіння Бога, а як творящу істоту. Таке розуміння місця людини стало причиною поширення атеїзму і гуманізму, які склали нове наповнення змісту терміна культура.

Починаючи з Відродження культура розвивається у світських (нерелігійних) формах. Основою людської культури поведінки вважається не релігійна віра, як це було в часи Середньовіччя, а людський розум, здатний до безмежного пізнання світу, а також його вдосконалення. З цим пов'язана третя характерна ознака класичної моделі культури — раціоналізм. Культура усвідомлюється як розвиток людини під впливом її розумового розвитку. Саме розум є головною відмінністю людини від тварини, причиною її твердих здібностей і здатності до самовдосконалення.

Отже, класична модель культури, яка була вироблена в епоху Відродження, базується на трьох ідеях: гуманізм, атеїзм, раціоналізм.

Слід зауважити ще одну особливість розвитку культури цього часу: новий зміст використовує старі форми і вся культура усвідомлює себе як відродження забутих ідеалів Античності. Ця особливість відбилася у самій назві епохи — Відродження. В дійсності ж Антична культура групувалася зовсім на інших принципах та ідеалах.

Дещо пізніше (під впливом Просвітництва) склалася так звана натуралістична концепція культури, що вбачала в людській історії, перш за все, історію політичного, державно-правового розвитку. Відповідно до цієї концепції досягнення людського розвитку і рук служать лише засобом для здійснення попереднього (натурального) призначення людини. Натуралізм таким чином перетворює культуру в частку загально-природної еволюції, підкорюючи її всезагальному природному закону. Завдяки еволюції людина не виключається з природи, як це існує в класичній моделі культури, а складає вищий рівень розвитку природи. Мета життя людини відтепер — не художня творчість митця, а прагнення до щастя, яке вбачається перш за все у задоволенні природних, матеріальних потреб. Головна відмінність натуралістичної концепції культури від класичної в спробі перекласти відповідальність за розвиток людини на природу, визначити шлях суспільного розвитку, виходячи з законів природи.

Наступний крок у розвитку поняття культури був зроблений німецькою філософією, перш за все І. Кантом. Він заклав основи ідеалістичної концепції культури, згідно якої, у природі самій по собі не існує ніякої мети, цілі розвитку. Природа сліпа і не може служити взірцем поведінки. Культура розуміється Кантом як вихід із природного (несвідомого) стану і перехід до морального стану. Саме мораль, здатність керувати своєю поведінкою, спираючись на моральний імператив, робить людину дійсно культурною, відрізняє її від тварини.

Належність до культури ставить людину над природними законами, тобто робить її вільною, однак ця воля не є безмежним свавіллям, а свідомим зусиллям особистості по втіленню в життя вимог практичного (морального) розуму, тобто ідеалів моральної поведінки.

Інші представники німецької класичної філософії Фіхте, Шеллінг, Гегель розвинули ідеалістичну концепцію культури включаючи її до складу своїх філософських систем.

Так Фіхте розглядав культуру насамперед як діяльність суб'єкта в якій він усвідомлює, що весь світ є продуктом цієї діяльності. На перший погляд таке твердження не збігається з наочними фактами історії, котра доводить, що людська діяльність залежить від об'єктивних умов існування суспільства, від рівня його розвитку. Але мають рацію і міркування Фіхте — тому, що об'єктивні умови існування суспільства в тій чи іншій мірі завжди є наслідком діяльності попередніх поколінь, тобто є наслідком суб'єктивної людської діяльності. Крім того, наші знання про світ залежать не тільки від об'єктивних властивостей речей, а і від розвинутої діяльності людини. Наприклад, лише обмеженість практичного досвіду і нерозвинутість виробничих можливостей людства давали підставу стверджувати, що атом неподільний. Це твердження було спростовано, коли людство практично оволоділо ядерною енергією, тобто своєю суб'єктивною діяльністю висвітлило невідомі раніше об'єктивні властивості природи.

Однак метод Фіхте має і слабкі сторони. Виділення лише діяльно-практичного моменту у бутті людини ще недостатньо для виділення культури як особливої сфери. Людина може діяти і під впливом суто природньої (об'єктивної) необхідності, однак людська діяльність лише в тому разі культурна, коли вона здійснюється не за законами фізичної природи, а по своїм законам.

Цей недолік фіхтеанського тлумачення культури намагався виправити Шеллінг. Він вперше впровадив принцип історизму виділивши послідовні стадії розвитку культури, котра поступово виділяється від чисто об'єктивної (природньотворчої), до чисто суб'єктивної духовної діяльності, під якою він розуміє мистецтво і релігію. Гегель же вбачає в культурі діалектичну єдність суб'єктивного і об'єктивного, зберігаючи принцип історизму. Обмеженістю гегелівського тлумачення є зведення культурної діяльності до самопізнання Абсолютної Ідеї. Предметно-матеріальну сторону культури Гегель вважає несуттєвою, приділяючи увагу насамперед духовному самопізнанню. Цей недолік мають усі ідеалістичні концепції культури. Спробу його подолати зробив К. Маркс. Марксистська філософія культуру розглядає у зв'язку із матеріальним виробництвом, економікою суспільства. Але на відміну від вульгарного матеріалізму тут рівень культури не ставиться в залежність від матеріально виробництва. Маркс вважав, що рівень економічного розвитку лише в якійсь мірі визначає характер культури, але не її зміст. Визнається відносна самостійність розвитку культурної сфери від матеріально-виробничої. Матеріалізм марксистського тлумачення культури простежується насамперед у тім, що зміст культурних ідеалів, норм, цінностей впливає із змісту конкретно-історичних виробничих відносин. Іншими словами зміст культури обумовлюється не самим матеріальним виробництвом, а тими виробничими відносинами, які складаються між людьми у процесі цього виробництва. Вадою марксистського тлумачення культури, як це бачиться з позицій сучасності, є перебільшення ролі класово-антагоністичних відносин у суспільстві, внаслідок чого і сама культура стала розглядатися, насамперед, як арена політичної боротьби.

У сучасній західній філософії проблемам культури належить одне з чільних місць. Якщо раніше культурологічні питання займали другорядні ролі у філософських системах, то зараз вони оформлені у самостійно розвинуті теорії. Тому, за слушним зауваженням С.В. Куцепал «На сучасному етапі становлення європейської культури значна роль належить висвітленню питань, пов'язаних із онтологічним статусом особистості, з розкриттям сутнісних аспектів формування людини, визначенням тих сил, які формують суспільство та організують соціум. Не менш важливим виявляється дослідження онтологічних вимірів раціональності та ірраціональності, що постають домінантою філософських інтенцій сучасності» [8, с.53]. Обумовлено це загальною тенденцією розвитку сучасної філософії — перехід онтологічної проблематики (буття світу) до екзистенціальних проблем (людське існування і сенс життя). Започаткував цю теорію Ф. Ніцше, хоча його відношення до культури цілком негативне. Ніцше був запеклим критиком всієї попередньої, насамперед, християнської культури, яку він звинуватив у тім, що саме вона є причиною занепаду життєздатності сучасного людства. Вірно вгледівши морально-обмежений характер всіх сучасних культурних норм, Ніцше «піддав їх нищівній критиці» вбачаючи в них «кайдани» для розвитку людської індивідуальності. Всі попередні цінності культури він вважає ворожими по відношенню до окремої людини тому, що

вони служать приборканню індивідуальної волі до влади і підкоренню особистості вимогам суспільства. У цьому відношенні Ф. Ніцше є антиподом Канта.

Хоча Ніцшенське відношення до культури було цілком негативним, його філософія викликала інтерес до проблем взаємодії культури і особистості, до вивчення змісту культурних цінностей [11]. Ці питання підіймалися пізніше у філософії екзистенціалізму, персоналізму, філософській антропології. Однак остаточно всі ці проблеми були сформульовані у культурології ХХ століття, котра є зараз однією із найбільш розвинутих філософських дисциплін [9].

Розглянуті тут різні історичні точки зору на зміст терміну культура не зникли безслідно у прірві минулого, а ввійшли у зміст сучасних теорій культури як їх підлегли частки. Попередні смисли поняття культура просвічуються крізь сучасний зміст цього терміну, переплітаючись і взаємодіючи з ним. Саме тому слово культура має таку величезну кількість варіантів розуміння і вжитку в залежності від того, який з цих шарів змісту мається на увазі. Ми, наприклад, говоримо про культуру поведінки, фізичну культуру, культуру мови, політичну культуру тощо. Філософське визначення відрізняється від усіх інших тим, що воно є загальним визначенням культури. Тут слід застерегти від помилкового розуміння загального. Дуже часто загальне тлумачиться як наявність спільної ознаки у якоїсь групи предметів. Наприклад, всім відомо, що таке будинок, і здається ніяких труднощів у визначенні цього поняття взагалі бути не може, слід перелічити ті постійні, притаманні кожному окремому будинку елементи, котрі у своїй сумі і додадуть визначення будинку взагалі. На перший погляд такими спільними (необхідними) елементами будинку будуть вікна, двері. Але з історії відомо, що етруські домівки так само як і будови аборигенів центральної Африки не мають вікон, ескімоські і монгольські юрти не мають дверей, а лише вільний вхід. Здається, що єдиним незмінним елементом будинку залишається дах, не даремно ознакою життя є вислів — мати дах над головою. Але сам по собі дах як і всякий інший елемент будівлі, ще не є ознакою будинку. Дах має і господарська будова, і храм тощо. Який з цього приводу можна зробити висновок? Мабуть той, що досить важко знайти якісь незмінні, обов'язково необхідні елементи характерні для всього класу навіть найпростіших об'єктів. Тому дати всезагальне визначення якогось предмету можна не через перелік його конкретних властивостей, а вказавши на його функціональне призначення. Що до будинку, то таке визначення було дане видатним французьким архітектором Карбюзье, який вважав, що будинок є машиною для життя. Дати загальне визначення якогось предмету можна, з'ясувавши його функції і роль у людській діяльності, а не якісь конструктивні особливості. Всяке загальне (філософське) визначення предмету має містити в собі призначення (функцію) цього предмету у житті людства.

Предмет стає саме цим предметом не завдяки його властивостям самим по собі, а тому, що цей предмет виконує у суспільстві певну, лише йому притаманну функцію. Наприклад, що таке гроші? Здається кожен знає відповідь. Але дати загальне визначення грошей неможливо через перелік інших об'єктивних властивостей. Гроші можуть бути: металеві, папірцеві, шкіряні, дерев'яні, нарешті у вигляді морських ракушок, як у полінезійців, але грішми вони стають лише тоді, коли виконують свою певну функцію — стають засобом обміну і накопичення багатства. Коли ж цього нема, то гроші перетворюються на папірці, плитки металу, археологічні експонати, або просто сміття. Звична річ, що у цьому випадку неможливо знайти ніяких необхідно-спільних характеристик між ними, і дати всезагального визначення грошей. Інакше кажучи, загальне розкривається не шляхом визначення функцій, а шляхом визначення ролі якогось предмету у практичній діяльності суспільства, тобто шляхом визначення його суспільно-історичного змісту.

Стосовно культури це означатиме, що її загальне визначення — це з'ясування її ролі у суспільстві. Головна роль культури полягає у самовідтворенні людиною самої себе у різноманітних формах матеріальної і духовної діяльності [1]. Проілюструємо цю тезу на прикладі. Набуті попередніми поколіннями навички суспільного життя потребують від кожної окремої людини приборкання своєї імпульсивної інстинктивної поведінки. Але генетично, як відомо, норми суспільної поведінки не передаються, а потребують того, щоб у кожного індивіда

вони вироблялись шляхом конкретного виховання. Завдяки існуванню культури відтворюються з покоління в покоління норми суспільної поведінки, які відсутні у біологічній природі людини. При цьому культуру можна одночасно розглядати і як певну функціональну систему суспільства, і як людську діяльність, і як творчість, і як певний якісний етап суспільства — все це будуть різні, взаємодоповнюючі ракурси філософського (загального) аналізу культури. Тепер, виходячи з загального визначення культури, ми можемо дати перелік загально-необхідних рис культури, які притаманні усім її різновидам. Усяка культура існує у знаково-символічній формі. Символ — це здатність матеріальних предметів або чуттєвих образів висловлювати ідеальний зміст відмінний від їх чуттєво-тілесного буття.

Наприклад, Хрест — символ християнської віри, герб — символ державної влади, військові погони — знаки військових звань тощо. Знаки і символи культури не є чимось суб'єктивним, як це може здатися на перший погляд. Наприклад, гроші є знаком (грошовим), але що саме вони значать у житті людини, це залежить не від її суб'єктивного ставлення до грошей, а від тої об'єктивної ролі, яку вони виконують у суспільстві, від стану економіки та інших об'єктивних чинників. Конкретно матеріальна форма, «оболонка» цього знаку може бути різною.

Наприклад, слово «яма» (всі слова мови — певні культурні знаки) в українській і російській мові означає поглиблення в рельєфі, а з японської мови це слово перекладається як гора, тобто має протилежний зміст. Ще приклад — у Європейському регіоні чорний колір символ — трауру, журби, а в Тибеті таким символом є білий колір.

Отже форма (звукова, графічна, кольорова і т.д.) символів і законів є випадковою, а ідеальний зміст який вона несе — необхідним і об'єктивним. Без цього ідеального змісту, який міститься у символах знаках культури суспільство не може існувати. Деякі культурологи і філософи, наприклад К. Юм, Леві-Стросс, Е. Кассіерер навіть пов'язують саме походження культури здатністю людини до творення символічних форм. Той же Кассіерер визначає цілих три культурно-символічних світи: міф, мова і наука. У кожному з цих світів з допомогою різних символів здійснюється самопізнання людського духу, його «матеріалізація» яка необхідна для того, щоб залучити до діяльності з цими законами і символами нові покоління людей і цим відтворити розвинуту культуру [2].

Другою необхідною загальною рисою культури є її ціннісно-нормативний зміст. Це означає, що вся культура зорієнтована на певні норми і ідеали, які вона виробляє, підтримує і розвиває. Культура без ідеалів і норм — це нонсенс. Кожна культура виробляє свої моральні, естетичні, політичні ідеали і норми, котрі можуть суттєво відрізнятися в різних культурних регіонах і в різні історичні часи. Наприклад, в Афінах часів Перікла ідеалом суспільно-політичного устрою була полісна демократія, а в тогочасній Македонії — царська влада. Сучасні правові норми, прийняті у Європейських країнах виробилися на протязі багатомісячного політичного розвитку і здаються європейцю чимось майже природним (нормальним). Однак в інших культурних регіонах, наприклад у мусульманських країнах Азії і Африки ці норми зовсім інші і оцінюються європейцями як варварські і жорстокі. Дуже часто таке незбігання змісту культурних норм і ідеалів стає причиною нерозуміння і конфліктів. Так наприклад європейців, у яких нормою є моногамний шлюб, обурюють звичаї азіатських гаремів. У мусульман в свою чергу викликає гнів «безсоромність європейських жінок», які не закривають своє обличчя.

Слід особливо зауважити, що культурні ідеали є самоцінними, тобто вони не підкоряються інтересам економічної чи політичної вигоди, а скоріше навпаки — економіка і побут народів будується і розвивається, спираючись на певні культурні ідеали.

Наприклад, народження і існування капіталістичної економіки стало можливим завдяки виробленню у країнах північної Європи ідеалів ощадливості, добросусідства, працелюбства. Таку точку зору відстоює зокрема відомий класик західної соціології М. Вебер у своїй праці з красномовною назвою — «Народження капіталізму з духу протестанської етики» (1905 рік). Навіть якщо не приймати позицію Вебера, то все одно наочним є факт сильного впливу культурних ідеалів і норм на всі сфери життя.

Третьою необхідною ознакою всіх форм культури є їх зорієнтованість на вихованні певних людських якостей. Ідеали, норми культури, всі її символи і знаки мають чітке оціночне

визначення. «Сучасна людина розчиняється у світі, універсальною субстанцією котрого виступає культура тексту, оскільки головною рушійною силою розвитку суспільства стає інформація» — констатує С.В. Куцепал. Кожна культура виробляє певні ідеали для того, щоб виробити взірець поведінки, заохотити до одних вчинків і запобігати іншим. Виховання можна визначити як залучення людини до певної культурної традиції, котра засвоюється у практичній поведінці орієнтованій на певні норми і ідеали. Іншими словами культура є засобом соціалізації людини. Існує яскравий приклад такої соціалізації — обряд ініціації (надання дорослого імені), який існував в усіх первісних культурах. Зміст цього обряду складає виконання якогось складного завдання-іспиту по успішному завершенню якого претенденту надається доросле ім'я, після чого він стає повноправним членом суспільства. У африканців масаїв хлопчику (підлітку 13 років) дають спис і три дні строку за які він повинен сам вполювати лева і принести його шкуру на знак доказу. Лише після цього він перестає бути безправною дитиною і буде дорослим воїном з новим ім'ям. Схожі обряди існують у інших народів. Усі вони потребують спритності, мужності, вміння переживати біль, голод, переборювати страх — тобто, усі соціально-цінні якості, які забезпечують життєздатність суспільства. Відгомін цього обряду, а точніше його аналог існує і у розвинутих суспільствах у вигляді систем екзаменів, тестування і тому подібне. Отже, суспільство завжди культивує, тобто штучно виробляє за допомогою певних заходів, певні властивості людей, робить із природної (натуральної) людини, людину певної культури.

Як бачимо існує дуже велике історичне розмаїття у розумінні сутності культури та її предмету. Для кращого орієнтування у цих багаточисельних концепціях згрупуємо їх у кілька загальних типів. Найчастіше культуру розглядають як частину суспільства, охоплюючи собою певне коло суспільних явищ. Друга типова позиція вбачає у культурі певну суспільну функцію, систему небіологічних засобів координації і керування суспільним життям. Інші філософи визначають культуру перш за все як специфічно людський спосіб діяльності, спосіб відношення людини до світу. Четвертий підхід до аналізу культури ґрунтується на чіткому розподілі суспільства і культури. Сфера культури тут усвідомлюється як сфера творчої діяльності людини. І нарешті останній можливий тип культурологічних концепцій виходить з визначення культури як відповідного якісного стану суспільства на певному етапі його розвитку.

Дослідження якогось предмету завжди потребує визначити його структуру, тобто з'ясувати з яких елементів складається цей предмет і як вони взаємодіють в його межах. Шляхом такого розщеплення на елементи іде пізнання всіх речей і процесів. Як зауважував Гегель, найрозумніше, що може зробити дитина з іграшкою — це зламати її. Дитина теж проводить аналіз, розщеплення предмету, для того, щоб дослідити його. Але, як відомо, навіть просту механічну іграшку після такого «аналізу» не завжди можна відтворити. Ще в більшій мірі це стосується пізнання більш складних об'єктів, наприклад живих істот. Анатом, досліджуючи будову організму розтинає його скальпелем і фактично досліджує вже труп, а не живу істоту. Таємниця життя не може бути пізнана таким шляхом. Окремі частини, як висловлюється Гегель, є лише у трупа, живий організм існує як неподільна (органічна цілісність), усі елементи, частини котрого набувають своїх індивідуальних особливостей лише завдяки цілісності. Так само при дослідженні складних об'єктів їх аналіз сам по собі не веде до пізнання сутності предмету як, наприклад, поділ його аналіз організму на частини (кровоносну, нервову, травну тощо) не наближає до пізнання його сутності. Зрозуміти сутність можна дослідивши взаємодію систем у межах цілісного організму, тобто вивчаючи функцію цих систем і функції їх взаємодії. Стосовно до культури, яка є складним соціальним організмом, це означає, що разом з вивченням елементів структури культури потрібно простежувати роботу (функції) цих елементів їх призначення.

Коротше кажучи, кожен елемент має свою функцію, а кожна функція «втілена» в елементах структури. З'ясуємо з яких елементів складається культура, які функції їм належать.

Основним структурним елементом всякої культури є предмети культури з яких складається матеріальне «тіло» культурного організму. Предметом культури у широкому значенні є всякий предмет який залучається до людської діяльності і виробляється у цій діяльності. Такими

предметами будуть кам'яна сокира і комп'ютер, колесо і літак, одяг і будинки незалежно від їх призначення і складності, з якими людина діє у житті. Однак не можна казати, що всі предмети з якими людина стикається є предметами культури. Наприклад, море і ліси, повітря і сонце — природні (натуральні), а не штучні культурні предмети в яких не міститься ніякої долі людської праці. У той же час водосховища і лісопосадки, атмосфера у середині літаків і космічних апаратів, електричне освітлення — все це вже предмети культури, хоч за своїм матеріально-природним субстратом і фізичною дією вони можуть співпадати із своїми природними аналогами. Відмінність предметів культури від предметів взагалі полягає в тім, що перші на відміну від других виникають лише як продукт людської діяльності і самі по собі (природно) існувати не можуть. Хоча слід зауважити, що чіткого кордону між предметами культури і природними (натуральними) предметами не існує, вони можуть переходити один в один. Наприклад, Дике Поле, яке довгі віки відокремлювало Наддніпрянську Україну від Чорного моря — це природній об'єкт, а точніше, говорячи мовою природознавства, це степовий біоценоз, який охоплював величезну площу. Але внаслідок багатівікової діяльності поколінь українського і російського народів цей об'єкт перетворився на родючі лани, сади, степи, Слобожанщини і Приазов'я, тобто ця місцевість стала культурною землею. З іншого боку сучасні пустелі Аравійського півострова, пустелі Сахара і Гобі безумовно є природними біоценозами тут вирувало життя, цвіли сади, рясніли поля і луки.

Парадокс в тім, що таке повернення культурних земель до природного дикого стану відбулося теж завдяки людській діяльності у наслідок невмілого, неощадливого землеробства давніх цивілізацій. Перетворення предмету культури у природний предмет може бути не таким трагічним і не завжди є наслідком нерозумної діяльності людини. Наприклад, собака Дінго як і мустанги Америки — це здичавіла домашня (культурна) тварина. Залишений ставок з часом перетворюється у болото, а закинутий сад у ліс. Лани у степ, луки заростають кущами й деревами тощо. Таким чином лише завдяки людській діяльності природний предмет стає предметом культури і лише завдяки цій діяльності він зберігається, як культурний предмет. Коли ж ця культуротворча діяльність припиняється, або порушує встановлені закони природи, то предмет культури повертається до природного (дикого) стану, тобто стає природнім предметом.

Навряд чи можна вважати предметами культури ті речі, котрі створені людиною, але служать знищенню, руйнуванню людини. Наприклад зброя, якою б досконалою вона не була, який би технічний геній не творив її, вона ніколи не стане предметом культури.

Хоча, як твердять прихильники військово-промислового комплексу, виробництво сучасної зброї стимулює технічний прогрес, підвищує інтелектуальний потенціал суспільства. Можливо, що все це дійсно так, але військова промисловість не виробляє головного «компоненту», котрий присутній в предметах культури — людинотворчої діяльності. Натомість розвиваються окремі людські здібності, які протистоять людській цілісності, загрожують їй. Військове виробництво, концентруючи у собі інтелектуальний потенціал суспільства, його матеріальні ресурси, часто позбавляє творців зброї почуття власної відповідальності, заспокоюючи їхню людську совість, міркуваннями про державну безпеку і високими вкладками. Тобто не всяку діяльність людини ми можемо називати культурною і не всякий предмет цієї діяльності є предметом культури.

Цілком зрозуміло, що зброя не буде предметом культури для тих, проти кого вона застосовується. 20000 людей згорілих у ядерному полум'ї Херосіми і Нагасакі аж ніяк не зазнали ніякого людського розвитку, а перетворились на попіл. Руйнування людської сутності простежується в тих хто використовує зброю. У літературі, як художній, так і психологічній, є багато прикладів руйнування душі і психіки цілих поколінь, котрим довелось пройти крізь війну. Навіть залишившись фізично здоровими, вони несли у собі душевний злам, сутність котрого незалежно від того як він називається — афганський, чи в'єтнамський синдром, одна — втрата цінності людського життя.

На тій же підставі не можна віднести до предметів культури і деякі інші продукти людської діяльності: наркотики, порнографію, тощо, тому, що ці предмети вносять дисгармонію у спосіб

людського життя, патологічно розвиваючи якісь одні потреби людини подібно до того як ракові метастази є патологічним розвитком тканини самого організму.

Схожими є і результати цієї патології: в першому випадку це втрата ідеального (культурного) образу людської поведінки, у другому — втрата тілесно-фізіологічного образу здорового тіла. Сама по собі корисність речі і її суспільне (не природне) походження є необхідною, але недостатньою умовою для її існування в якості предмету культури. Культурна значимість предмету визначається перш за все його функцією бути засобом зв'язку між людьми, взаємопосередником людей, об'єднуючи їх у процесі сумісного існування і історичного розвитку. Тому у предметі культури людина знаходить не тільки його зовнішню корисність для себе, але і ту, котра сформована попередньою історією.

Наприклад книги, картини, архітектурні пам'ятники, музеї тощо є предметами культури саме тому, що вони об'єднують минуле і сучасне життя, несуть у собі певні цінності, котрі впливають на сучасність, приєднуючи їх до певної культурної спадщини.

Отже, не всяка діяльність створює культуру і не все, що виникає у процесі цієї діяльності можна віднести до культури. Не можна скласти вірне поняття про культуру, виходячи лише з емпіричних результатів праці. Таке уявлення є дуже спрощеним, бо не відбиває головного у труді — його не просто продуктивну, а суспільно-виробничу силу, здатність створювати не лише корисні речі, а й саму суспільну людину. У культурі відбивається, насамперед, соціально-формуюча функція праці.

Традиційно культуру пов'язують з розвитком, удосконаленням людини, з її моральним розвитком. Ця традиція, котра походить ще з античних часів, вбачає в людині не продукт природного розвитку, а продукт суспільного виховання, поліпшення в ній її якостей. У процесі обробки природи твориться культура речей, у процесі ж виховання формується культура людини, сама людина, як соціальна істота. На відміну від матеріального виробництва сферу культури можна назвати сферою виробництва і відтворення суспільної людини, ця сфера включає в себе наслідування, збереження, поширення і засвоєння загально-значущих результатів діяльності, залучення до них широких верств населення завдяки різним видам навчання і виховання. У сфері культури відбувається «друге народження» людини не просто як живої, а як соціальної істоти.

Коли розглядати культуру у її внутрішньому існуванні, то перш за все, вона є характеристикою розвинутої людини, як суспільної істоти. «Чим більше культура віддаляється від ідеалу простого «благочестя» і практикує освіченість західноєвропейського типу, тобто рухається в бік творення концепту естетичного, тим більше вона втрачає в реальній цінності проявів життя індивіда» — досить вдало підсумовує І.А. Бондаревська [3, с.255]. Із свого зовнішнього боку культура постає у вигляді предметів. У практичному функціонуванні культури її зовнішні і внутрішні ланки постійно взаємодіють, переходять один в одну. Вироблення у людини певних культурних якостей відбувається коли вона оволодіває предметами культури, котрі опредметнюють у собі культурну діяльність попередніх поколінь. З другого боку — розвиток культури завжди був процесом творення нових предметів культури, котрі у тілесно-матеріальній формі зберігають (у застиглому вигляді) досягнення людської діяльності. Таким чином, життя культури є сплетіння двох протилежно спрямованих потоків — від культурно-творчої діяльності — до предмету культури. І від предмету культури до культурної діяльності. Перший потік пов'язаний з творчим розвитком, новаторством, а другий — з продуктивним відтворенням культури, з її традиціоналізмом. Новаторство і традиціоналізм — це протилежні тенденції розвитку всієї культури, діалектична взаємодія котрих забезпечує її життєвість. Здатність до новації надає культурі гнучкість у пристосуванні до мінливих історичних умов, традиціоналізм підтримує зв'язок між різними поколіннями і соціальними верствами суспільства, згуртовує їх у єдину культурну цінність народу — етнос.

Таким чином, до предметів культури належать лише ті продукти суспільно-історичної діяльності людей в котрих кодується такий спосіб діяльності, який сприяє саморозвитку людини, зміцнює її фізичне і моральне здоров'я, гармонізує її індивідуальний і суспільний розвиток, залучаючи індивіда до певної культурної традиції.

У сфері культури, коли її розглядати як засіб соціального відтворення людини, можна виділити два елементи: комплекс цінностей, спрямовуючих поведінку людей, і соціальні інститути з допомогою яких ці цінності зберігаються і поширюються у суспільстві. Перший елемент характеризує культуру як знаково-символічну систему, котра містить у собі еталони суспільної поведінки людей; другий елемент характеризує культуру, як соціальну систему, яка контролює цінності, розповсюджує їх у суспільній свідомості [6]. Продемонструємо це прикладом. В українській культурі одне з чільних місць займають цінності родини і матері, народні казки, прислів'я, що несуть у собі ідеальний образ матері, виховують любов і повагу до неї. Інші цінності можуть зайняти вище місце у ціннісній ієрархії при умові їх поєднання з цінністю матері, цим пояснюються такі суто українські ціннісні образи як «мати-земля», «ненька Україна». Деякі дослідники навіть вважають, що українська культура є матеріальною у своїй основі. Високий статус цінності жінки-матері підтримується соціальною системою, перш за все українською родиною, в якій жінка традиційно займає чільне місце, чи принаймні рівне з чоловіком. Саме завдяки родині, як первинній і найважливішій системі суспільства, у свідомості зберігся образ жінки-матері, виробляється норма шанобливого ставлення до неї. Така норма культурної поведінки не є універсальною, як це може здаватися на перший погляд. У інших культурних регіонах, наприклад у мусульманському світі, жінка є безправною істотою, господаркою, але не господинею. Навіть у близьких культурних регіонах, таких як європейські де теж існує культ матері-жінки, що відбилась у надзвичайно поширеному образі Діви-Марії, немає такого ставлення до жінки, яке вироблене в українській культурі.

Неважко побачити, що ті елементи культури які складають соціальні інститути є часткою суспільної системи в цілому. Але ті її елементи, що утворюють знаково-символічну систему, сягають далеко за межі наявної суспільної системи, входячи своїми коренями або в далеке минуле, або в повсякденно-практичну психологію народу. Саме тому вивчення культури передбачає вихід за межі суто соціальних досліджень, є предметом соціальної антропології і культурології.

Таким чином, культура являє собою багаторівневу систему в якій ми простежуємо різні елементи історичних конструкцій в залежності від рівня на якому розглядається культурний організм. На самому загальному рівні можна виділити різноманітні соціальні інститути, на рівні аналізу конкретного суспільства основними елементами будуть культуротворча діяльність і предмети культурної діяльності, і нарешті на самому елементарному рівні, на рівні окремої особистості, такими елементами культури будуть культурна поведінка і символи — знаки цієї поведінки, в яких вона здійснюється. На кожному рівні елементи структури бінарні, вони взаємодоповнюють і взаємовизначають один одного. Перший елемент відбиває практично-діяльний характер культури, другий — її соціально-знакову спредметненість. Різні рівні культурного організму, всі його елементи, об'єднуються в органічну цілісність завдяки своїй функціональній єдності. Основними функціями культури, котрі вона виконує на всіх історичних рівнях соціуму є функції самовідтворення, символізації (означення світу) і ідеологічної орієнтації.

Література

1. *Баткин Л.* Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного сознания. — М., 2000.
2. *Бельтинг Х.* Образ и культ: История образа и эпоха искусства. — М., 2002.
3. *Бондаревська І.А.* Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII-XVIII століть. — Київ, 2005.
4. *Бурдые П., Шартье Р.* Люди с историями, люди без историй // Новое литературное обозрение. — 2003. — №60. — С.70-84.
5. *Гуревич А.Я.* Средневековье как тип культуры // Антропология культуры. — Вып.1. — М., 2002. — С.39-55.

6. *Діденко Л.* Дуалістичний вимір людини в українській філософії XVIII сторіччя (за поглядами Г.Кониського та Г.Сковороди) // *Філософська думка.* — Київ, 2004. — №3. — С.65, 76.
7. *Етос і мораль у сучасному світі* (Аболіна Т.Г., Єрмоленко А.М., Кисельова О.О. та ін.). — Київ, 2004.
8. *Куцепал С.В.* Французька філософія другої половини XX століття: дискурс із префіксом «пост-». — Київ, 2004.
9. *Людина і культура в умовах глобалізації. Збірник наукових статей.* — Київ, 2003.
10. *Осипов А.* Парадигма тілесності у символотворчому процесі духовних практик // *Філософська думка.* — Київ, 2004. — №2. — С.30-52.
11. *Хайдеггер М.* Слова Ницше «Бог мёртв» // *Вопросы философии.* — М., 2003. — №1. — С.38-63.
12. *Уильям Мак Нил.* Восхождение Запада: История человеческого общества. — Киев, 2004.

Надійшла до редакції 18.03.2005 р.